CYKL: HISTORIA POLSKI

Rzeź humańska 1768

Koliszczyzna — bunt hajdamaków na prawobrzeżnej Ukrainie i tragedia Humania

Autor: Dmytro Bilash

Stowarzyszenie Polaków w Humaniu „Ognisko”

21 czerwca 2025

PLAN

Plan prezentacji

01 Rzeczpospolita i prawobrzeżna Ukraina w 1768 roku

02 Konfederacja barska i narodziny buntu

03 Szlak hajdamaków

04 Upadek Humania

05 Ofiary — co wiemy, a czego nie

06 Stłumienie koliszczyzny

07 Skutki dla Rzeczypospolitej

08 Pamięć i spory historyków

I

Pogranicze w przededniu buntu

Prawobrzeżna Ukraina w połowie XVIII wieku: wielkie majątki, różne wyznania i rosnące napięcia.

TŁO

Prawobrzeżna Ukraina w XVIII wieku

Województwa kijowskie i bracławskie leżały na wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej — na pograniczu z Rosją i Imperium Osmańskim.

Po zniszczeniach XVII wieku ziemie te zasiedlano na nowo. Wielkie latyfundia należały do rodów magnackich, m.in. Potockich, Lubomirskich i Jabłonowskich.

Osadnikom dawano „wolnizny” — lata zwolnienia z powinności. Gdy się kończyły, rosły ciężary pańszczyźniane, a wraz z nimi niezadowolenie chłopów.

Mieszkali tu obok siebie prawosławni i unici, katolicka szlachta oraz liczna ludność żydowska — kupcy, rzemieślnicy, dzierżawcy karczem i młynów.

PRZYCZYNY

Źródła napięć

Społeczne

Rosnąca pańszczyzna po końcu wolnizn, system dzierżaw (arend), w którym chłopi stykali się na co dzień z żydowskimi dzierżawcami.

Religijne

Ostry spór prawosławia z Kościołem unickim o parafie. Monastery prawosławne, zwłaszcza motroniński, stały się ośrodkami agitacji.

Polityczne

Silna ingerencja Rosji w sprawy Rzeczypospolitej. Wśród chłopów krążyły pogłoski, że caryca Katarzyna II poprze rozprawę z „Lachami”.

Tradycja buntów

Hajdamaczyzna miała długą historię — wybuchała już w latach 1734 i 1750. Na prawy brzeg Dniepru przybywali Kozacy z Zaporoża.

MAPA

Teatr wydarzeń 1768 roku

Mapa poglądowa przygotowana na potrzeby prezentacji.

Szlak oddziału Żeleźniaka, czerwiec 1768

Humań — miejsce rzezi

Inne miejsca związane z buntem

Bunt wyszedł z okolic Monasteru Motronińskiego (Motronin) i Chołodnego Jaru koło Czehrynia.

Bar — siedziba konfederacji. Kodnia i Serby — miejsca sądów i egzekucji po stłumieniu buntu.

II

Konfederacja barska i wybuch buntu

Rok 1768 rozpoczął się wojną domową szlachty z Rosją. Na Ukrainie wywołał ją bunt chłopski.

KALENDARIUM 1768

Od Warszawy do Humania

27 lutego	Sejm repninowski, kierowany przez posła rosyjskiego Nikołaja Repnina, przyjmuje traktat z Rosją i prawa kardynalne.
29 lutego	W twierdzy Bar na Podolu szlachta zawiązuje konfederację w obronie wiary katolickiej i niezależności państwa.
wiosna	Przeciw konfederatom ruszają wojska rosyjskie i koronne. Wśród chłopów krążą pogłoski o „złotej hramocie” carycy.
6 czerwca	Niewielki oddział pod wodzą Maksyma Żeleźniaka wyrusza spod Motronina. Bunt szybko się rozlewa.
czerwiec	Hajdamacy zajmują m.in. Żabotyń, Smiłę, Czerkasy, Korsuń, Kaniów i Lisiankę.
20–21 czerwca	Oblężenie i zdobycie Humania. Rzeź mieszkańców i uchodźców.

PRZYWÓDCA

Maksym Żeleźniak i „złota hramota”

Maksym Żeleźniak, Kozak zaporoski urodzony na początku lat 40. XVIII wieku w Miedwiedówce pod Czehryniem, wiosną 1768 roku stanął na czele buntu.

Hajdamacy powoływali się na rzekomy ukaz Katarzyny II — tzw. „złotą hramotę”, wzywającą do rozprawy z Polakami, Żydami i unitami.

Historycy są zgodni, że dokument był fałszywy. Rosja, wspierająca wówczas króla przeciw konfederatom, szybko obróciła się przeciw buntownikom.

Obóz hajdamaków — XIX-wieczna ilustracja.

UCZESTNICY

Kim byli hajdamacy?

Słowo „hajdamak” pochodzi najpewniej z tureckiego i oznaczało rabusia lub napastnika. Nazwę „koliszczyzna” wywodzi się zwykle od „kolijów” — tych, którzy kolą.

Kozacy zaporoscy

Doświadczeni wojownicy z Siczy, którzy przeprawiali się przez Dniepr i stanowili trzon oddziałów.

Chłopi i czeladź

Miejscowa ludność wiejska, uciekinierzy z majątków i ludzie bez stałego zajęcia, przyłączający się po drodze.

Milicje dworskie

Część nadwornych Kozaków magnatów przeszła na stronę buntu — najgłośniej Iwan Gonta w Humaniu.

III

Upadek Humania

Ufortyfikowane miasto Potockich miało być schronieniem. Stało się miejscem największej masakry koliszczyzny.

MIASTO

Humań — miasto Potockich

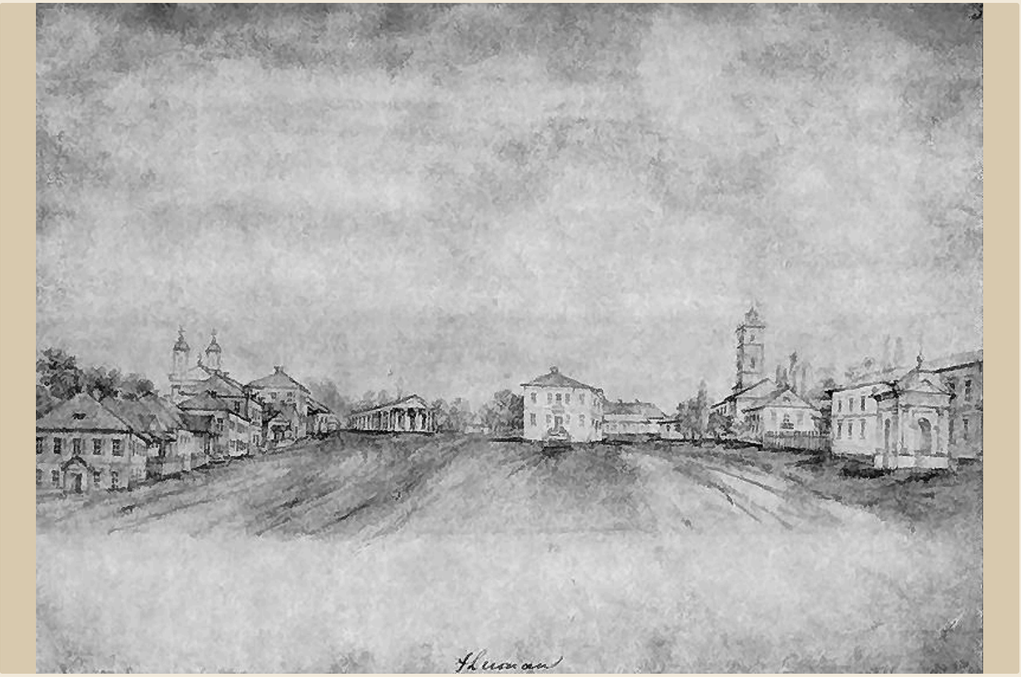

Napoleon Orda, „Humań”, rysunek z XIX w. — domena publiczna.

Humań należał do Franciszka Salezego Potockiego, wojewody kijowskiego, jednego z najbogatszych magnatów Rzeczypospolitej.

Miasto miało fortyfikacje i garnizon. Na wieść o buncie zbiegli tu szlachcice, Żydzi i unici z całej okolicy.

Obroną dowodził gubernator Rafał Mładanowicz. Trzon załogi stanowiła nadworna milicja kozacka pod setnikiem Iwanem Gontą.

PRZEŁOM

Zdrada Iwana Gonty

Gonta był zaufanym setnikiem Potockich, nagradzanym nadaniami ziemi. Wysłany przeciw Żeleźniakowi, przeszedł na stronę buntowników.

- Bez nadwornej milicji obrona miasta straciła sens — załoga była zbyt słaba, by bronić murów.
- Po krótkim oporze i rokowaniach hajdamacy weszli do Humania 21 czerwca 1768 roku.
- Mieszkańców i uchodźców rozbrojono. Wkrótce rozpoczęła się rzeź.

RZEŹ

21 czerwca 1768 roku

Zabijano na rynku, w kościele i klasztorze bazylianów, w szkole oraz w synagodze, w której schroniła się ludność żydowska.

Zginęli prawie wszyscy uczniowie unickiej szkoły bazyliańskiej, a także Rafał Mładanowicz. Jego dzieci ocalały — według tradycji dzięki Gondzie, który był ich ojcem chrzestnym.

Wspomnienia ocalałej córki gubernatora, Weroniki Krebsowej, stały się jedną z najważniejszych relacji o tych wydarzeniach.

LICZBY

Ilu było ofiar?

2–20 tys.

ofiar w samym Humaniu — rozpiętość współczesnych szacunków

kilkadziesiąt tys.

ofiar całej koliszczyzny według Władysława A. Serczyka

33 tys.

liczba podana przez Gontę w śledztwie, uznawana za przesadzoną

Liczby pozostają sporne. Za najstaranniejszą analizę uchodzi monografia W. A. Serczyka „Koliszczyzna” (1968). Szacunki rzędu 100–200 tysięcy uważa się za zawyżone.

Humań miał być schronieniem. Stał się symbolem tragedii pogranicza.

Ofiarami byli Polacy, Żydzi i unici — ludzie różnych wyznań, którzy szukali ratunku za murami miasta.

IV

Stłumienie i skutki

Bunt zdławiły wojska rosyjskie i koronne. Jego konsekwencje sięgnęły daleko poza Ukrainę.

KALENDARIUM

Koniec koliszczyzny

koniec czerwca	Rosyjskie wojska generała Michaiła Kreczetnikowa ruszają przeciw oddziałom hajdamackim i szybko je rozbijają.
7 lipca 1768	Rosjanie aresztują Żeleźniaka i Gontę pod Humaniem.
lipiec 1768	Gonta, poddany polski, zostaje wydany władzom Rzeczypospolitej i okrutnie stracony we wsi Serby.
1768–1769	Sądy wojskowe i egzekucje uczestników buntu, m.in. w Kodni pod Żytomierzem.
później	Żeleźniak, poddany rosyjski, zostaje zesłany na Syberię. Ostatnie oddziały rozbito do połowy 1769 roku.

KONSEKWENCJE

Skutki koliszczyzny

Dla konfederacji barskiej

Bunt odciągnął siły i osłabił konfederatów na Ukrainie, gdzie ich ruch został szybko stłumiony.

Dla układu sił w regionie

Najazd hajdamaków na osmańską Bałtę dał Turcji pretekst — w październiku 1768 wypowiedziała wojnę Rosji.

Dla Rzeczypospolitej

Wojna rosyjsko-turecka i bezsilność państwa poprzedziły I rozbiór Polski w 1772 roku.

Dla ludzi pogranicza

Zniszczone dwory, kościoły i synagogi, wyludnione wsie i nieufność między wyznaniami i narodami na pokolenia.

PAMIĘĆ

Dwie pamięci o 1768 roku

Te same wydarzenia zapisały się zupełnie inaczej w kulturze polskiej i ukraińskiej.

W pamięci polskiej

- Rzeź i symbol okrucieństwa pogranicza
- Seweryn Goszczyński, „Zamek kaniowski” (1828)
- Juliusz Słowacki, „Sen srebrny Salomei” (1844)
- W XIX wieku punkt odniesienia dla myślenia o Ukrainie

W pamięci ukraińskiej

- Powstanie przeciw uciskowi społecznemu i religijnemu
- Taras Szewczenko, „Hajdamacy” (1841)
- W czasach sowieckich — „walka klasowa”
- Pomnik Żeleźniaka i Gonty w Humaniu

HISTORIOGRAFIA

Spór historyków dziś

Historiografia XIX i XX wieku często była stronnicza: jedni idealizowali hajdamaków, inni widzieli tylko bandytów.

Współcześni badacze, m.in. Barbara Skinner, podkreślają rolę konfliktu religijnego. Inni zwracają uwagę na ucisk społeczny i politykę Rosji.

Wspólny wniosek: koliszczyzna była tragedią wszystkich mieszkańców pogranicza, a ofiary zasługują na pamięć bez względu na narodowość i wyznanie.

MIEJSCA PAMIĘCI

Ślady 1768 roku dziś

Pomnik Żeleźniaka i Gonty w Humaniu.

Monaster Motroniński — miejsce, z którego wyszedł bunt.

Dawny widok Humania — rycina, domena publiczna.

Źródła i literatura

1. Władysław A. Serczyk, „Koliszczyzna”, Kraków 1968.
2. Barbara Skinner, „Borderlands of Faith: Reconsidering the Origins of a Ukrainian Tragedy”, „Slavic Review” 2005.
3. Zenon E. Kohut, „Myths Old and New: The Haidamak Movement and the Koliivshchyna (1768) in Recent Historiography”, „Harvard Ukrainian Studies” 1977.
4. Roman Koropeckyj, „Humań”, przekł. G. Marzec, IBL PAN (rcin.org.pl).
5. „250 lat temu doszło do rzezi humańskiej”, dzieje.pl (2018).
6. Encyclopedia of Ukraine, hasło „Koliivshchyna rebellion”.
7. Zintegrowana Platforma Edukacyjna (zpe.gov.pl): „Jak doszło do Baru”.

Dziękuję za uwagę

Pamięć o ofiarach 1768 roku — Polakach, Żydach i unitach — jest częścią wspólnej historii Humania.

Dmytro Bilash · Stowarzyszenie Polaków w Humaniu „Ognisko”